

УДК 364.652:[343.85:342.22-053.6]
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/35-5-43>

Вадим СУЛИЦЬКИЙ,
orcid.org/0000-0001-6386-2028
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Інституту людини
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна) vsul@ukr.net

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ПОВТОРНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Статтю присвячено проблемі вчинення психолого-педагогічної профілактики повторного вчинення злочину підлітками, які перебувають на обліку в уповноважених органах філії Державної установи «Центр пробації», та пошуку нових підходів до процесів виправлення та ресоціалізації неповнолітніх. У підлітковому віці не тільки спостерігаються фізіологічні та психологічні зміни особистості, а й формуються моральні цінності, світосприйняття, змінюється ставлення до себе, життя, планів на майбутнє, соціального оточення.

Через певні негативні чинники, умови життя, психологічні травми, стан здоров'я, емоційного розвитку, життєвий досвід й індивідуальні характеристики неповнолітнього ці зміни можуть виявлятися з різною інтенсивністю та подеколи нетипово. Захопленість юнаками комп'ютерними іграми відриває підлітків від реальних життєвих ситуацій, адже вони мешкають у власному вигаданому світі, а ставлення до суспільства стає нереалістичним, через що підліток учиняє злочин. Незважаючи на те, що юнаки та дівчата після вчинення свого першого злочину не планують повторного вчинення кримінальних правопорушень, подальший вплив на них таких чинників, як високий рівень агресії, відчуття матеріальної скрути та наявність шаблону дії (кримінальне правопорушення як один із варіантів виходу з важкої життєвої ситуації), невизнання власної провини, можуть завадити їх подальшому виправленню та соціалізації. І хоча проблемі психолого-педагогічної профілактики кримінальних правопорушень присвячено багато наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, ця тема залишається ще мало вивченою. Мета статті полягає в тому, щоб через аналіз чинників, що спонукають підлітків до вчинення кримінальних правопорушень, проаналізувати профілактичну програму щодо формування в засуджених неповнолітніх усвідомленого ставлення до каяття, совісті, толерантності й відповідальності за власні вчинки. Саме ці показники можуть суттєво вплинути на зменшення випадків повторного вчинення кримінальних правопорушень серед осіб, які перебувають у конфлікті із законом, зокрема й серед підлітків, які перебувають на обліку в уповноважених органах філії Державної установи «Центр пробації». Це є важливим складником успішної ресоціалізації та соціалізації неповнолітніх.

Ключові слова: засуджений, конфлікт із законом, підлітки, повторна злочинність, соціальні ризики, профілактична програма.

Vadym SULITSKYI,
orcid.org/0000-0001-6386-2028
Ph.D. in Psychology, Associate Professor,
Associate Professor at the Social Pedagogy and Social Work Department
Institute of Human Sciences of Borys Grinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine) vsul@ukr.net

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PREVENTION OF RECIDIVISM BY ADOLESCENTS

The article is devoted to the problem of psychological and pedagogical prevention of recidivism by adolescents who are registered in the authorized bodies of the branches of the State Institution "Probation Center", and the search for new approaches to the process of correction and resocialization of minors. In adolescence, there are not only physiological and psychological changes in personality, but also the formation of moral values, worldviews, changing attitudes toward themselves, life, plans for the future, social environment.

Due to certain negative factors, living conditions, psychological trauma, health, emotional development, life experience and individual characteristics of the minor, these changes can occur with varying intensity and sometimes atypical. Young people's fascination with computer games distracts teenagers from real-life situations, they live in their own fictional world, and their attitudes toward society become unrealistic. As a result, the teenager commits a crime. Although most young men and women do not plan to re-commit criminal offenses after committing their first crime, they

are further affected by factors such as high levels of aggression, financial hardship and a pattern of actions ("criminal offense as one of the options to get out of a difficult life situation"), non-admission of guilt, can prevent their future correction and socialization. Although many scientific works of both domestic and foreign scientists are devoted to the problem of psychological and pedagogical prevention of criminal offenses, this topic is still little studied. The purpose of the article is to analyze the preventive program for the formation of a conscious attitude to convicted juveniles to repentance, conscience, tolerance and responsibility for their own actions through the analysis of factors that motivate adolescents to commit criminal offenses. It is these indicators that can significantly reduce the incidence of repeated criminal offenses among persons in conflict with the law, including adolescents registered with the authorized bodies of the branches of the State Institution "Probation Center". This is an important component of successful resocialization and socialization of minors.

Key words: convict, conflict with the law, adolescents, recidivism, social risks, prevention program.

Постановка проблеми. Вік від 14 до 18 років можна охарактеризувати як період стрімких психологічних, фізіологічних і соціальних змін особистості. Залежно від індивідуальних соціально-психологічних характеристик неповнолітнього ці зміни можуть виявлятися з різною інтенсивністю, тому стійкий вплив того чи іншого негативного чинника в цьому віці може призвести до вчинення підлітками кримінального правопорушення. Незважаючи на те, що юнаки та дівчата після вчинення свого першого кримінального правопорушення не планують повторно вчиняти протиправних дій, подальший вплив на них таких чинників, як високий рівень агресивності, недостатнє матеріальне забезпечення та наявність певного негативного стереотипу поведінки (кримінальне правопорушення як один із варіантів задоволення власних потреб), невизнання своєї провини, відсутність розуміння наслідків власних учинків для жертви, соціального оточення, можуть завадити їх подальшому виправленню та формуванню у них правослухняної поведінки. Орієнтуючись на неповнолітніх, важливо застосовувати позитивний профілактичний вплив, який дозволить підліткам, які перебувають на етапі переходу до самостійного життя та прийняття важливих життєвих рішень, не вдаватися до імпульсивних учинків і не піддаватися негативним впливам близького (частіше негативного) соціального оточення. Враховуючи всебічні зміни, що відбуваються в українському суспільстві, незважаючи на велику кількість наукових публікацій щодо питання психолого-педагогічної профілактики кримінальних правопорушень серед неповнолітніх, ця проблема залишається ще не достатньо вивченою, а форми та методи, що застосовуються до підлітків, які перебувають у конфлікті із законом, потребують переосмислення, доопрацювання, наповнення новим змістом.

Аналіз досліджень. Аналіз наукових джерел свідчить про те, що проблеми делінквентної поведінки неповнолітніх вивчали вітчизняні та іноземні науковці. Вченими були досліджені питання:

розвитку соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи із засудженими в Україні (Алексєєнко, 2018); профілактики кримінальних правопорушень і злочинів, які вчиняють неповнолітні (Максимова, 2013); ресоціалізації засуджених у місцях позбавлення волі (Зайченко, 2010); ресоціалізації неповнолітніх у межах пенітенціарної педагогіки та виховного процесу (Змановська, 2004); соціально-психологічних і соціально-педагогічних напрямів впливу на ресоціалізацію підлітків (Беца, 2012); духовного виховання засуджених (Пахомов, 2017; Супрун, 2015). На особливу увагу заслуговують наукові праці Т. Журавель, І. Яковець із проблем адаптації пробаційних програм і оцінки ризиків повторного учинення кримінальних правопорушень серед неповнолітніх, які перебувають на обліку в уповноважених органах філій Державної установи «Центр пробації» (Журавель, 2017; Яковець, 2018).

Щодо профілактики рецидиву кримінального правопорушення, то однією з найбільш обґрунтованих точок зору є бачення О. Яковлева, який виділяє три рівні попередження злочинів:

- 1) загально-соціальну профілактику, тобто попереджувальну діяльність, що здійснюється у суспільстві в цілому;
- 2) профілактику в соціальних групах і колективах;
- 3) індивідуальну профілактику (ранню та безпосередню) (Яковлев, 2017: 5).

Виокремлюють також четвертий рівень – профілактику кримінальних правопорушень на регіональному або галузевому рівні (Кудрявцев, 2015).

Незважаючи на те, що проблемі соціальної профілактики протиправної поведінки присвячена значна частина наукових праць як вітчизняних, так й іноземних науковців, тема запобігання кримінальним правопорушенням ще мало вивчена та потребує додаткових досліджень, спираючись на основні положення Закону України «Про пробацію», аналізу ефективності наявних пробаційних програм і програм для попередження повторних кримінальних порушень, від яких значно залежить

соціально-педагогічна й психологічна робота з підлітками, які перебувають у конфлікті із законом.

Мета статті – через аналіз чинників, які спонукають підлітків до вчинення повторного кримінального правопорушення, проаналізувати пробаційні програми щодо формування у засуджених усвідомленого ставлення до каяття, совісті, толерантності й відповідальності за власні вчинки.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи первинне дослідження проблеми на базі вповноважених органів філій Державної установи «Центр пробації» у Києві та Київській області, нами виділено такі основні чинники ризику вчинення неповнолітніми повторного кримінального правопорушення:

- високий рівень вербальної та невербальної агресивності;
- матеріальні труднощі;
- недостатній соціальний досвід у вирішенні побутових конфліктних ситуацій;
- невизнання власної провини;
- зневажливе ставлення до жертви.

Саме ці чинники у 96% випадків заважають подальшому виправленню та ресоціалізації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом. У підлітків відсутні знання про законність і дисципліну, етичні норми та правила про те, що окремі вчинки передбачають адміністративне або кримінальне покарання тощо. Саме тому пробаційні програми, що використовуються в уповноважених органах філій Державної установи «Центр пробації» за рішенням суду, розраховані на неповнолітніх, які перебувають на етапі переходу до самостійного життя та прийняття важливих життєвих рішень, схильні до імпульсивних учинків і часто піддаються впливу інших людей, які мають кримінальну спрямованість.

Основною засадою запропонованої нами методики було створення оптимальних позитивних можливостей, завдяки яким неповнолітні сформували уявлення про:

- загальносуспільні цінності та права людини;
- шляхи мирного врегулювання конфліктних ситуацій;
- можливість відстоювати власну думку без використання як вербальної агресії, так і невербальної;
- можливості йти на компроміс, використовуючи навички спілкування, діалогу, активного слухання, словесно аргументуючи свою позицію.

Навчитися:

- накопичувати власний життєвий досвід, аналізувати власні вчинки для недопущення помилок у життєвих ситуаціях у майбутньому;

- розширювати своє уявлення про світ;
- удосконалювати власний «внутрішній світ»;
- ставити перед собою цілі та шукати шляхи їх покрокового втілення, аналізуючи свої сильні та слабкі сторони;

– груповій роботі, що допомагає розвинути навички співпраці, конструктивного обміну думками та поглядами, приміряти на себе різні соціальні ролі, адекватно реагувати на критику та шукати можливості досягнення злагоди.

Ефективність програми «Профілактика делінквентної поведінки та повторних кримінальних правопорушень» перевірялася за допомогою двох розроблених нами методик:

- анкети «Актуальність форм і методів впливу пробаційних програм», спрямованої на виявлення обізнаності учасників занять щодо питань і навичок, які будуть представлені, вивчатимуться та практично відпрацьовуватимуться в процесі реалізації програми;

– опитувальника «Оцінка ефективності впливу», направлено на оцінку зміни рівня обізнаності щодо інформації структурних блоків пробаційних програм.

На другому етапі проведено анкетування в уповноважених органах філій Державної установи «Центр пробації» у м. Києві та Київської області. В ньому взяли участь 210 засуджених, серед яких 140 осіб чоловічої статі й 70 – жіночої. Вік досліджуваних становив від 14 до 18 років.

Так, застосування методики «Агресивна поведінка» дало змогу встановити рівень агресивності серед підлітків, зокрема те, наскільки цей рівень змінився у неповнолітніх після участі у заняттях із пробаційних програм. Під час опитування були отримані такі результати: високий рівень агресії у засуджених виявлений не був; середній – 20 респондентів (юнаки – 17; дівчата – 3); низький – 190 осіб. Причому високий рівень припадав саме на вербальну агресію, а невербальна агресія у респондентів була повністю усунена. Таким чином, більша частина опитуваних позбулася високого або ж середнього рівня агресії. Це свідчить про ефективність запропонованих пробаційних програм.

Результати анкети «Ризику повторного (рецидивного) правопорушення у підлітків, які перебувають у конфлікті із законом» були узагальнені щодо основних категорій, які демонстрували основні напрями ставлення неповнолітнього засудженого до кримінального правопорушення, потерпілого, їх рівень соціального включення та плани на майбутнє.

Так, показники ставлення до праці неповнолітніми, які мають конфлікт із законом, змінилися у позитивний бік. Якщо до проведення тренінгу 38% респондентів негативно ставилися до праці, то через місяць після проведення соціально-педагогічної роботи цей показник становив 6%.

Якщо досліджувати чинники усвідомлення неповнолітнім свого кримінального правопорушення («Як ви ставитесь до вироку суду?»; «Як ви вважаєте, чи справедливий до вас вирок суду?»; «Чи визнаєте ви завдану вами шкоду потерпілому?»), то після проведення тренінгу результати були такими: 87% респондентів погодилися, 10% опитуваних погодилися, але жалілися на великий строк покарання; 3% – не дали однозначної відповіді. На питання «Як ви вважаєте, чи справедливий до вас вирок суду?»: так – 81%; так, але можна було б дати строк менше – 10% респондентів; 9% опитуваних не захотіли давати відповідь. На питання «Чи визнаєте ви завдану вами шкоду потерпілому?»: так, визнаю та відшкодую – 140 осіб; ні, але відшкодую – 70. При цьому на питання «Як ви ставитесь до свого злочину?» 204 опитаних дали таку відповідь: «каюсь».

У процесі анкетування також були отримані такі результати:

- молоді люди обізнані з правами й обов'язками громадянина, проте їх знання не є повними або ж є «перекрученими»;
- опитаним властиве стереотипне мислення щодо фактичної безкарності особи, яка не досягла 18-річного віку;
- підлітки не знають про те, що певні дії підпадають під визначення кримінального правопорушення та передбачають певне покарання;
- неповнолітні мають бажання відшкодувати заподіяні збитки потерпілому;
- більшість (85%) виправдовують свої протиправні вчинки такими поняттями, як життєві обставини, захист честі та гідності родини тощо;
- підліткам притаманне агресивне ставлення до навколишнього середовища (агресія має при-

хований характер, тому їх легко можна «вивести із себе»);

- неповнолітнім майже не відомі методи заспокоєння, саморегуляції. Це стало відомо під час проведення занять пробаційних програм);
- підлітки не мають достатнього досвіду щодо вирішення складних і конфліктних ситуацій.

Після проведення занять із пробаційних програм ми отримали зворотний зв'язок від учасників. В анкеті ми пропонували досліджуваним записати рефлексію та вказати на те, що змінилося у власних відповідях, позначивши це іншим кольором. Проаналізувавши надані відповіді, ми встановили, що заняття допомогли неповнолітнім:

- розширити свій кругозір;
- замислитися стосовно побудови свого життєвого плану;
- зрозуміти потребу працювати та приносити користь країні;
- змінити ставлення до найближчого соціального оточення.

Деякі рекомендації, отримані під час тренінгу, неповнолітні планували використовувати в подальшому житті.

Загалом, анкета «Оцінка ефективності впливу» показала збільшення знань і вмінь учасників у передбачених напрямках пробаційної програми на 79%.

Висновки. Таким чином, після завершення занять підлітки: краще пізнали себе; стали більш упевненими у власних силах; сформувавши негативне ставлення до агресії, насильства та виявів порушення прав інших людей; усвідомили ризики протиправної поведінки; навчилися робити корисний для них вибір життєвого шляху; навчилися не допускати помилок минулого та проектувати їх на майбутнє. Незважаючи на результативність цієї програми, проблема соціальної профілактики повторних кримінальних правопорушень серед підлітків залишається актуальною та потребує подальшого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеенко Т. Ф. Концептуальні орієнтири розвитку соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні. Київ : ФОП Петров В.В., 2018. С. 8–12
2. Беца О. В. До питання про створення служби пробації в Україні. *Проблеми пенітенціарної теорії та практики*. Київ, 2002. Вип. 7. С. 12–18.
3. Гладій Г. Особливості ресоціалізації проблемної молоді в сучасних умовах України : Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД», м. Переяслав-Хмельницький, 20–30 листопада 2013 р. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 125–129.
4. Журавель Т. В. Методики та інструменти роботи з неповнолітніми, які перебувають в конфлікті з законом : навчально-методичний посібник. Київ, 2017. 291 с.
5. Зайченко М. Діагностика та корекція девіантної поведінки учнів. *Соціальна педагогіка*. Київ, 2010. № 2. С. 41–55.

6. Змановская Е.В. Структурно-динамическая концепция девиантного поведения. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. Томск, 2013. Вып. 5 (133). С. 189–195.
7. Кудрявцев В. Н. Генезис злочину: досвід кримінологічного моделювання. Москва, 2015. 125 с.
8. Максимова Н. Ю. Становлення соціальної роботи з засудженими в місцях позбавлення волі. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки*. Чернігів, 2013. № 108.1. С. 87–91.
9. Пахомов І. В. Особливості духовного виховання засуджених та персоналу ДКВС України. *Труди Київської Духовної Академії* Київ : Київська Духовна Академія, 2017. С. 333–341.
10. Супрун М. О. Сучасний стан проблеми підліткової девіації у соціально-педагогічному контексті. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : Корекційна педагогіка. Київ, 2015. Вип. 29. С. 244–249.
11. Яковець І. С. Негативні наслідки для суб'єктів пробації в разі укладання угоди: проблеми практичного тлумачення. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. Київ, 2008. № 2. С. 168–174.
12. Яковлев А. М. Индивидуальная профилактика преступного поведения. Москва, 2017. С. 5.

REFERENCES

1. Alekseenko T.F. Konceptualjni orijentyry rozvytku socialjno-pedagoghichnoji dijajlnosti ta socialjnoji roboty v Ukrajinі. [Conceptual guidelines for the development of socio-pedagogical activities and social work in Ukraine]. Kyiv : FOP Petrov V.V., 2018, pp. 8-12. [in Ukraine].
2. Betsa O.V. Do pytannja pro stvorennja sluzhby probaciji v Ukrajinі. [On the issue of establishing a probation service in Ukraine]. Problems of penitentiary theory and practice. Kyiv, 2002. Issue 7, pp. 12-18. [in Ukraine].
3. Gladyi G. Osoblyvosti resocializaciji problemnoji molodi v suchasnykh umovakh Ukrajinі [Peculiarities of resocialization of problem youth in modern conditions of Ukraine] : Proceedings of the XVII International scientific-practical Internet conference "Problems and prospects of science development at the beginning of the third millennium in the CIS countries", Pereyaslav-Khmelnitsky, November 20-30, 2013. Pereyaslav-Khmelnitsky, 2013, pp. 125-129. [in Ukraine].
4. Zhuravel T.V. Metodyky ta instrumenty roboty z nepovnitnimy, jaki перебувають в конфлікті з законом. [Methods and tools for working with minors who are in conflict with the law] : a textbook. Kyiv, 2017. 291 p. [in Ukraine].
5. Zaichenko M. Diagnostyka ta korekcija deviantnoji povedinky uchniv. [Diagnosis and correction of deviant behavior of students]. Social pedagogy, Kyiv, 2010. № 2, pp. 41–55. [in Ukraine].
6. Zmanovskaya E.V. Strukturno-dynamicheskaja koncepcija devyantnogho povedenija. [Structural-dynamic concept of deviant behavior]. Bulletin of Tomsk State Pedagogical University. Tomsk, 2013. Issue 5 (133), pp. 189-195. [in Russian].
7. Kudryavtsev V.N. Ghenezys zlochynu: dosvid kryminologhichnogho modeljuvannja. [The genesis of crime: the experience of criminological modeling]. Moscow, 2015. 125 p. [in Ukraine].
8. Maksimova N.Yu. Stanovlennja socialjnoji roboty z zasudzhenymy v miscjakh pozbavlennja voli. [Formation of social work with convicts in places of imprisonment]. Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University, Pedagogical sciences, Chernihiv, 2013, № 108.1, pp. 87 – 91. [in Ukraine].
9. Pakhomov I.V. Osoblyvosti dukhovnogho vykhovannja zasudzhenykh ta personalu DKVS Ukrajinі. [Features of spiritual education of convicts and staff of the State Penitentiary Service of Ukraine]. Proceedings of the Kyiv Theological Academy Kyiv : Kyiv Theological Academy, 2017, pp. 333-341. [in Ukraine].
10. Suprun M.O. Suchasnyj stan problemy pidlitkovoji deviaciji u socialjno-pedagoghichnomu konteksti. [The current state of the problem of adolescent deviation in the socio-pedagogical context]. Scientific journal of the National Pedagogical University named after MP Drahomanov : Correctional pedagogy, Kyiv, 2015, Issue 29, pp. 244-249. [in Ukraine].
11. Yakovets I.S. Neghatyvni naslidky dlja sub'ektiv probaciji v razi ukladannja ughody: problemy praktychnogho tлумachennja. [Negative consequences for probation subjects in the case of concluding an agreement: problems of practical interpretation]. Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine, Kyiv, 2008, № 2, pp. 168-174. [in Ukraine].
12. Yakovlev A.M. Yndyvudualjnaja profylaktyka prestupnogho povedenija. [Individual prevention of criminal behavior]. Moscow, 2017, p. 5. [in Russian].